

Militaire verpleging ten tijde van de Eerste Wereldoorlog met een accent op de Stelling van Amsterdam

Deel van een heringericht hospitaal in Fort bij IJmuiden

Koos Duivesteijn-Ockeloën, tekst
Antoon Duivesteijn, foto's

november 2018

Inleiding

Wij, twee broers, hebben de gewoonte om bijna wekelijks te wandelen. Momenteel zijn we in de ban van waterlinies. Na de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie en voordat we de Zuiderwaterlinie gingen lopen, hebben we in 2018 de 46 forten en batterijen van de Stelling van Amsterdam bewandeld, gefotografeerd en waar het kon van binnen bezocht. Dat deden we in 15 etappes en 300 kilometer. Een wandeling langs de Stelling van Amsterdam zit vol verrassingen. Tijdens een bezoek aan bijvoorbeeld de forten bij Edam en IJmuiden konden we zo een heringerichte ziekenzaal binnenlopen. We vroegen ons af hoe de verpleging was georganiseerd binnen de Stelling van Amsterdam ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Die nieuwsgierigheid leidde onder meer twee keer naar het Nationaal Archief te Den Haag – dat een kleine acht meter archief heeft van de Stelling van Amsterdam – en naar de studiezaal van het Nationaal Militair Museum in Soest. Het lezen van de inventarislijst van het Nationaal Archief – wat betreft de verpleging – stemde hoopvol, maar al gauw werd duidelijk dat de verpleging in de Stelling van Amsterdam twee betekenissen had. Binnen de Stelling functioneerden een Geneeskundige-verpleging en een Verplegingscommissie. Die laatste heeft geen link met de verpleging in de huidige betekenis en functioneerde los van de Geneeskundige-verpleging.

In deze inleiding wordt eerst heel summier ingegaan op de functie van de Stelling van Amsterdam. Daarna wordt kort de betekenis van de Verplegingscommissie beschreven die tijdens de Eerste Wereldoorlog functioneerde. Daarna komt het hoofddeelte over de geneeskundige verpleging door militairen ten tijde van de Eerste Wereldoorlog.

De Stelling van Amsterdam

Het politieke startschot was de in 1874 door de koning ondertekende Vestingwet. Hiermee kon het verdedigingswerk rondom Amsterdam aangelegd worden. Men wilde voorbereid zijn op een eventuele aanval van oorlogszuchtig Pruisen. Bij een vijandelijke aanval zouden regering en leger zich kunnen terugtrekken binnen de Stelling van Amsterdam totdat een bevriende natie hulp kwam bieden. In 1880 werd daadwerkelijk gestart met de aanleg en in 1920 vond de afronding plaats. Daarna kwamen nog aanpassingen en uitbreidingen, gezien de dreiging van een nieuwe oorlog. De verdediging zou net als de Zuiderwaterlinie en de Hollandse Waterlinies door middel van water moeten plaatsvinden. Omliggende landerijen zouden geïnundeerd worden wanneer de vijand in aantocht was. De waterstand moest op een zodanige hoogte worden gebracht zodat het voor de vijand onmogelijk werd om te lopen, te rijden en te varen. De Stelling van Amsterdam was niet alleen een verzameling van 46 forten en batterijen, maar een aaneengesloten ring van forten, batterijen, dammen, sluizen, duikers, kanalen, kaden, wegen, kazernes, magazijnen, kruitfabrieken en beplantingen met als basisprincipe: inundatie. Daar waar niet geïnundeerd kon worden – omdat de grond te hoog was of omdat de ring werd doorsneden door spoorwegen, rivieren, kanalen en wegen – kwamen forten om deze doorgangen of accessen af te sluiten.¹

Forten rondom Amsterdam.
De te inunderen gebieden zijn in blauw aangegeven

De Verplegingscommissie

De Verplegingscommissie had in oorlogstijd de zorg voor het coördineren en voorzien van levensmiddelen (het approvianderen) en brandstoffen ten behoeve van de bevolking binnen de Stelling.² In 1915 werd de taak van de Verplegingscommissie als volgt omschreven:

Deze commissie had tot taak bij een eventuele insluiting van de stelling van Amsterdam alle zorgen voor de verpleging van de burgerbevolking op zich te nemen en moest hiervoor geheel op de hoogte zijn van levensmiddelen, brandstoffen, van landbouwproducten en vee, zoowel als van de binnen de stelling aanwezige vervoermiddelen, ten einde van eene insluiting eene juiste distributieregeling te kunnen maken.³

De Verplegingscommissie werd ongeveer een jaar voordat Nederland mobiliseerde ingesteld door de Stelling Commandant Generaal Majoor Fabius. De commissie moest verantwoording afleggen aan de Stelling Commandant. De Verplegingscommissie bestond uit ondernemers, bewindslieden en militairen. Ook de minister van Voedseldistributie maakte enige tijd deel uit van de Verplegingscommissie.⁴ Deze commissie functioneerde daadwerkelijk gedurende de mobilisatie ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. In de jaarverslagen van 1915, 1916 en 1917 zijn voorraden nauwkeurig weergegeven. Naast veelal lang houdbare levensmiddelen zoals graan, peulvruchten, koffie, cacao en suiker ging het ook om bijvoorbeeld kaarsen, brandstof (zoals kolen en benzine) en dekens.⁵ Vanwege de context van dit artikel zal niet verder worden ingegaan op de Verplegingscommissie.

De Geneeskundige verpleging

De Geneeskundige verpleging – die bestond uit artsen en ander geneeskundig personeel – had de taak om zieke of gewonde militairen te behandelen en te verplegen. De Stelling van Amsterdam was een militair verdedigingswerk en was gedurende de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog bemand met (gemobiliseerde) militairen. Zij konden ter plaatse behandeld en/of verpleegd worden als zij ziek werden of bij een oorlog gewond raakten. Dat er zieken waren in de forten ten tijde van de Eerste Wereldoorlog blijkt uit een toelichting in de ziekenzaal van het Fort bij Edam. In 1918 waren daar gevallen van de Spaanse Griep en meningitis (zie toelichting bij eindnoot 6).⁶

ZIEKENVERBLIJFLOKAAL

Deze ruimte was oorspronkelijk het lokaal waar zieke militairen werden verpleegd en is als zodanig weer opnieuw ingericht. Het is bekend dat tijdens de mobilisatie 1914-1918 hier enkele militairen verpleegd werden die leden aan nekkramp en ook de Spaanse Griep heeft hier geheerst in 1918.

Het lokaal had vroeger een houten vloer, deze is na 1948 vervangen door een betonnen vloer toen het fort als munitieopslagplaats werd gebruikt.

In de vitrine bevinden zich allerlei medische instrumenten en gebruiksvoorwerpen.

Heringerichte ziekenboeg in Fort bij Edam met toelichting

De Stelling was zoals gezegd een verdedigingslinie en was verdeeld in sectoren. Elke sector was weer onderverdeeld in twee of drie groepen, die op hun beurt weer waren opgesplitst in vakken. Zo was bijvoorbeeld Fort benoorden Purmerend ingedeeld in Vak Kwadijk, in Groep Purmerend en Sector Ilpendam.⁷

Die rangschikking is terug te zien in de geneeskundige verpleging. De Geneeskundige Dienst had onder meer de volgende functies: Garnizoensarts, Stellingsarts, Sectorarts, Groepsarts en Militair geneeskundig personeel. De Garnizoensarts was de Dirigerend Officier van Gezondheid bij mobilisatie aangewezen tot Chef van het Militair Hospitaal. Hij was bij mobilisatie verantwoordelijk voor de in te richten tijdelijke hospitalen. In vredestijd was hij Stellingsarts. De Sectorarts was Officier van Gezondheid en was reeds in vredestijd aangesteld door de Inspecteur van Geneeskundige Dienst der Landmacht. De Sectorarts was degene die de algemene leiding had. Hij had een grote bevoegdheid en moest in vredestijd alles op orde hebben in het geval er een vijandelijke aanval zou komen. Bovendien had hij de zorg voor de gezondheid van zijn ondergeschikten, het militair geneeskundig personeel. Onder leiding van de Sectorarts functioneerde de Groepsarts. Deze was belast met het toezicht op en de regeling van de uitoefening van de geneeskundige dienst in de groep. Het militair geneeskundig personeel kon overal worden ingezet als daar aanleiding toe was. Dat gebeurde op commando van Sector- of Groepscommandant.⁸

Het was niet de bedoeling dat zieken langdurig bedden in de forten bezet hielden. Bedden in de forten waren alleen bestemd voor diegenen die onvervoerbaar waren, eerste hulp of kortdurende verpleging behoefden. De inzet was om zieken en gewonden te evacueren naar daarvoor bestemde locaties buiten de forten. In een Memorie voor de Sector Amsterdam werd die verordening als volgt beschreven:

Lichte zieken en gewonden blijven op het fort in behandeling. Alle zieken en gewonden, wier geheel of gedeeltelijk herstel niet binnen enkele dagen kan worden verwacht, worden geëvacueerd. Onvervoerbaren worden in het zieken- en verbandlokaal van het fort behandeld.

De evacuatie geschiedt naar het tijdelijk (sector-)hospitaal (...) of zolang dit laatste niet is opgericht, naar het Militair Hospitaal te Amsterdam tenzij anders wordt bevolen.⁹

De verplegende kon worden belast om een gewonde of zieke bij een evacuatie te geleiden.¹⁰

Het Fort aan het Pampus en het Fort bij IJmuiden moesten bij mobilisatie rekening houden met een blijvende verpleging van zieken en gewonden tot een totaal van 10 procent van de fortbezetting gedurende één maand. Dat zou neerkomen op respectievelijk zo'n 19 en

28 bedden. Dit hoge aantal zal te maken hebben met de geïsoleerde positie van de forten. De overige forten kregen bij mobilisatie een bedbezetting van 2,5 procent. Dat zou voor bijvoorbeeld Fort bij Edam zo'n zes bedden zijn en voor Fort bij Spijkerboor zeven à acht bedden.¹¹

Heringerichte ziekenboeg in Fort bij IJmuiden op het forteiland

Van wat er rest van de ziekenboeg in Fort aan het Pampus op het eiland Pampus

Ziekenzaal in Fort bij Spijkerboor

Reglementen

Voor de militaire ziekeninrichtingen was er een ‘Hospitaal-reglement’, waarin stond waar de verpleger zich aan moest houden. In het reglement van 1909 werd in hoofdzaak nog gesproken over ziekenoppasser en ziekenopzichter. Desgewenst konden ook verpleegsters in dienst worden genomen. De ziekenoppasser had de rang van soldaat, de onder-ziekenopzichter was korporaal en de ziekenopzichter was sergeant.¹²

Twaalf jaar later, in 1921, werd niet meer gesproken over ziekenoppassers en ziekenopzichters, maar over verplegers en hoofdverplegers.¹³ Dan zijn ook de rangen wat opgeschroefd. Een verpleger kon sergeant-majoor of sergeant zijn en een hoofdverpleger adjudant-onderofficier of sergeant-majoor.¹⁴ Dat zal te maken hebben gehad met de uitbreiding van de opleiding tot ziekenverpleger (zie verderop).

Wat betreft de taakomschrijving was er volgens het *Hospitaal-reglement* niet veel veranderd tussen 1909 en 1921. De verzorging van de verpleegden geschiedde door de ziekenoppasser onder toezicht van de ziekenopzichter (in 1921 respectievelijk verpleger en hoofdverpleger). In 1909 kregen de verpleegden elke morgen vóór de visite de gelegenheid om handen en gezicht te wassen. Eén keer per week konden verpleegden de ‘onderste ledematen (...) reinigen’. Een bad werd alleen verstrekt op last van de Officier van Gezondheid. Als zieken niet in staat waren dit zelf te doen, dan geschiedde het wassen door de verpleger. In 1921 konden zieken één keer per week in bad, tenzij de Officier van Gezondheid (arts) anders gelastte. De arts maakte de dienst uit. Zelfs bij het bedden afhalen had de arts het voor het zeggen. Wel moest de verpleegde zelf zijn bed afhalen en opmaken als hij daartoe in staat was, maar ook weer na een beoordeling door de arts.¹⁵

De burgerverpleging was in de eerste decennia van de 20ste eeuw al sterk hiërarchisch en dat zal in de militaire verpleging nog sterker zijn geweest. In het reglement van 1909 staat dat de ziekenopzichter zorg draagt:

dat alle bevelen, door de Officieren van Gezondheid gegeven nopens de behandeling en verpleging der zieken, getrouw worden nagekomen (...) Hij waakt er voor dat de ziekenoppassers hun dienst op de ziekenzalen behoorlijk vervullen. Hij zorgt voor het betrachten van zindelijkheid en netheid alsmede voor het handhaven van orde en tucht

in de ziekenzalen en andere verblijfplaatsen der zieken, ziet toe op luchtverversing en verwarming en draagt zorg, dat de verpleegden zich behoorlijk reinigen.¹⁶

In het reglement van 1921 staat het wat minder dwingend van bovenaf. Daarin wordt meer overgelaten aan de hoofdverpleger:

De hoogste of oudste in rang zijnde verpleger staat aan het hoofd van het verplegend personeel, zoowel mannelijk als vrouwelijk. Hij is voor zijn dienst verantwoordelijk aan den Chef en aan de officieren van gezondheid [de artsen].¹⁷

De reglementen waren in principe geen lesboeken. Toch werd er op gehamerd hoe er gewerkt moest worden en wanneer er werkzaamheden moesten worden verricht.

In 1921 kreeg de verpleegster een meer nadrukkelijke rol in het reglement. Naast hoofdverplegers en verplegers in hun bovengenoemde rangen werden ook hoofdverpleegsters en verpleegsters onder het personeel in militaire hospitalen genoemd. Dat betekende ook dat de niet-militaire opleiding werd geaccepteerd, want onder het personeel waren:

verpleegsters, die in het bezit zijn van het diploma van den Nederlandschen Bond voor Ziekenverpleging of een daarmede door den Inspecteur van den Geneeskundigen Dienst der Landmacht gelijkwaardig geacht diploma.¹⁸

Ook mannelijk personeel van buiten kon worden aangesteld als militair verpleger als zij in het bezit waren 'van het diploma van den Nederlandschen Bond van Ziekenverpleging of een daarmede door den Inspecteur van den Geneeskundigen Dienst der Landmacht gelijkwaardig geacht diploma'.¹⁹ Vanaf 1921 kreeg de leerling-verpleger in het begeleiden ruim aandacht in het reglement. Eveneens werd de hospitaal-bediende genoemd. Hij was belast met huishoudelijke taken en bij geschiktheid kon hij de opleiding tot verpleger gaan volgen.²⁰

De opleiding tot militair-verpleger in de eerste twee decennia van de 20^e eeuw

De opleiding tot hospitaalsoldaat liet te wensen over. Een in 1916 ingestelde commissie die onder andere de kwaliteit van de opleiding onderzocht, kwam tot de slotsom dat hospitaalsoldaten onvoldoende algemene ontwikkeling hadden en te onregelmatig in de les konden komen. Er waren onvoldoende leermiddelen en niet alle officieren van gezondheid waren geschikt als docent. De commissie adviseerde onder meer dat de opleiding centraal geregeld moest worden.²¹

In 1915 bestond de geneeskundige dienst uit drie onderdelen: de geneeskundige dienst in engere zin, de veterinaire dienst en de farmaceutische dienst. De geneeskundige dienst in engere zin bestond naast de (reserve-)officieren van gezondheid en tandartsen uit nog twee categorieën militairen, namelijk: hospitaalsoldaten met kader en het hospitaalpersoneel. Hospitaalsoldaten, de eerste categorie, waren nagenoeg allen dienstplichtig. Na hun eerste militaire opleiding konden zij indien zij dat wensten over naar de compagnie hospitaalsoldaten.²² Dat zij niet altijd geschikt waren als verplegende, blijkt uit het volgende:

niet allen toch wenschen hospitaal-soldaat te worden uit een gevoel van zuivere naastenliefde, maar ook andere overwegingen, als bijvoorbeeld de verwachting van een aangenamer dienst, spelen hierbij een rol.²³

De wel geschikten kregen zowel theoretische als praktische cursussen in een militair hospitaal.²⁴

Het hospitaalspersoneel, als tweede categorie, dat naast het administratieve deel ook tot taak had het verplegen van zieken, bestond uit zogenoemde employees die eerder als dienstplichtig militair hadden gediend. Zij hadden gesolliciteerd en voor zover zij voldeden aan de matige eisen van ontwikkeling en gedrag, bleef de ervaring op het gebied van ziekenverpleging buiten beschouwing:

zoodat men veilig kan zeggen, dat zij bij hun aanstelling alle kennis van ziekenverpleging misten. Weliswaar kregen zij na hun aanstelling daartoe in de hospitalen een zekere opleiding, maar in de praktijk kwam het eigenlijk hierop neer, dat zij al doende moesten leeren. Bovendien waren lang niet allen van het hout, waarvan men een goed ziekenverpleger snijdt, hoewel natuurlijk zeer gunstige uitzonderingen voorkwamen.²⁵

In de *Gids voor den Hospitaalsoldaat* van 1901 ligt de nadruk – hoe kan het ook anders voor een militair – op de zorg voor militairen op het slagveld.²⁶ In de inleiding van deze gids ging de schrijver W.H.L. Borgerhoff Mulder, dirigerend officier der 2^e klasse, er van uit dat de hospitaalsoldaat goede dienst kon vervullen als er goede wil was en enige aanleg. Op de eerste plaats kwam gehoorzaamheid en het stipt uitvoeren van bevelen, want zo schreef Borgerhoff Mulder:

Gehoorzaamheid en het stipt uitvoeren van bevelen en voorschriften is van veel meer waarde voor den hospitaalsoldaat dan overtollige geleerdheid. Bedaardheid en kalmte moeten verder tot zijn eigenschappen behooren.²⁷

Even later werd de hospitaalsoldaat op zijn plaats gezet met de volgende nadrukkelijk cursief geschreven zin:

*Hij [de hospitaalsoldaat] dient altijd te bedenken dat hij niet mag zijn een half onderwezen geneesheer, maar wel een volledig geoefende helper.*²⁸

De auteur schreef dat de hospitaalsoldaat naast verplegen, hulp verlenen in de apotheek, schoonhouden van gebouwen ook dienst moest verrichten buiten de ziekeninrichting. Hij moest ook zijn bij schietoefeningen, marsen, kampen en bivak, ‘al welke diensten in oorlogstijd samenvallen met de allerbelangrijkste taak van het verlenen der eerste hulp aan gekwetsten en zieken (...)’.²⁹ Om de zenuwen te harden moest de hospitaalsoldaat ‘heelkundige kunstbewerkingen en lijkopeningen’ bijwonen, zodat hij in staat was ‘den bouw van het menschelijk lichaam te doen kennen’, maar ook ‘om te midden van de vaak jammervolle tooneelen, waarbij de hospitaalsoldaat moet helpen, hem de noodige bedaardheid te doen behouden’.³⁰

Naast de hospitaalsoldaat was er ook de ziekendrager. Die had tot taak om zo spoedig mogelijk en op doelmatige wijze gewonden vanuit de slaglinie naar de verbandplaatsen te brengen. In afwachting tot de komst van een officier van gezondheid of hospitaalsoldaat, verleende de ziekendrager zo nodig eerste hulp of op z’n minst gaf hij de gewonde te drinken. Ziekendragers kregen in de hospitalen onderricht op daarvoor bepaalde uren. Verder bleven zij bij hun korps totdat zij in actie moesten komen om zieken te dragen. Een bepaald aantal ziekendragers der infanterie dat de meeste aanleg had, kreeg dienst op de verbandplaatsafdelingen en behoorde – evenals de hospitaalsoldaat – tot de niet-strijdenden.³¹ De Ziekendrager had een eigen *Gids voor den Ziekendrager* van dezelfde Borgerhoff Mulder.³²

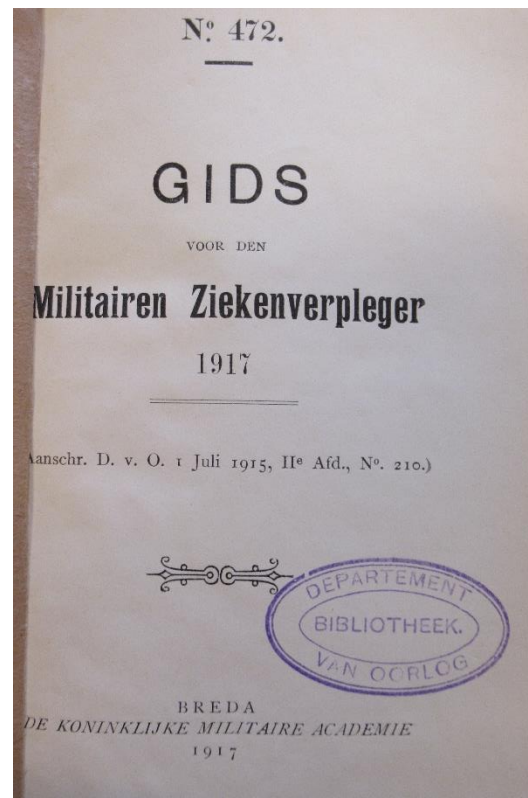
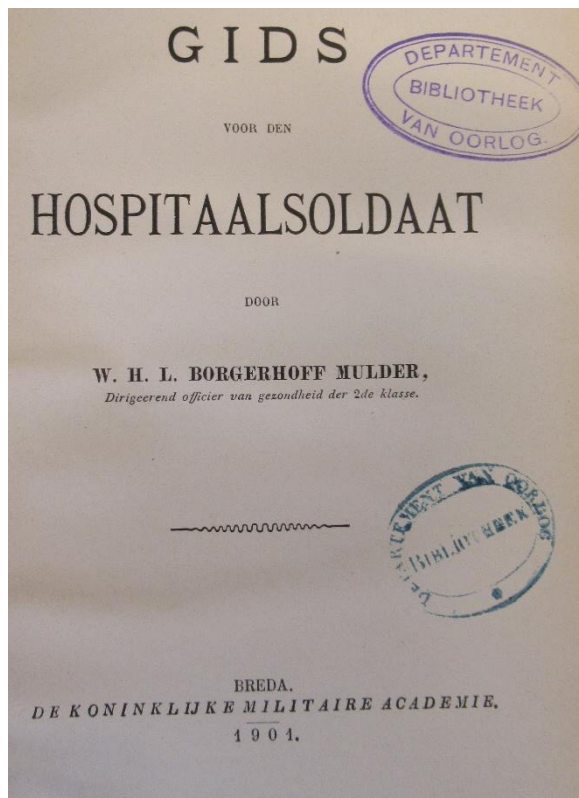

Veldbrancard in Fort bij Abcoude

Het was Luitenant-generaal A.A.J. Quanjer, Inspecteur van de Geneeskundige Dienst der Landmacht die verbetering aanbracht aan de opleiding. Hij liet in de hospitalen opleidingen starten die bekroond konden worden met een examen uitgaande van de Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging. Geëmployeerden werden zodoende gediplomeerde ziekenverplegers. Zij konden tevens in militaire rang stijgen. Bovendien kwam er onder invloed van Quanjer de verpleegster in het militair hospitaal.³³ In 1910 werd een bescheiden proef gedaan in Utrecht en tijdens de Eerste Wereldoorlog waren in verscheidene hospitalen verpleegsters werkzaam. Want waar:

reeds lang in de burgerziekeninrichtingen de vrouw hare sporen als ziekenverpleegster verdiend heeft en zich als zoodanig een vaste plaats heeft verzekerd, behoeft het nut van dit instituut voor de hospitalen geen nader betoog.³⁴

In 1917 is het niveau van de ziekenverpleging duidelijk opgeschroefd.³⁵ Dat laat de titel van het lesboek al zien. Heette dat in 1901 nog *Gids voor den Hospitaalsoldaat*; in 1917 werd het *Gids voor den Militairen Ziekenverpleger*. Dat die nieuwe titel nog niet helemaal was ingeburgerd blijkt uit het feit dat in de gids van 1917 op verschillende plaatsen beide titels naast elkaar worden gebruikt, zoals in de volgende zin: ‘Toch is het noodig dat de hospitaalsoldaat (ziekenverpleger) op de hoogte zij (...)’.³⁶

Volgens de ‘rechten en plichten van den ziekenverpleger’ moest hij eerst zes weken als soldaat bij de infanterie militair geoefend worden. Daarna kon hij naar een militaire ziekeninrichting om les te krijgen van bijvoorbeeld officieren van gezondheid en (hoofd)verplegers en (hoofd)verpleegsters. Hij moest ook werken in de keuken en de apotheek en hij moest schoonmaakwerkzaamheden verrichten.³⁷ Uiteraard lag de nadruk in de gids op het verplegen van gewonden, op de eerste hulp op het slagveld en op anatomie.

In de gids van 1917 kreeg de algemene ziekenverpleging voor het eerst aandacht. Hoewel alles kort en puntsgewijs werd genoemd, werden de basisprincipes van de verpleging beschreven, zoals: lichamelijke verzorging, complicaties van bedverpleging, aan- en uitkleden, aandacht voor vitale functies, opname van vocht en voeding, verschillende vormen van uitscheiding, wondcontrole, mondverzorging, medicijntoediening, verpleging bij besmettelijke ziekten, afleggen van een dode. De leerling kreeg ook uitgelegd wat hij moest doen als assistent van de officier van gezondheid (arts).³⁸ Dat de ziekenverpleger ook aandacht moest hebben voor zijn eigen lichamelijke hygiëne – mede om kruisbesmetting te voorkomen – komt tot uiting in ‘De tien geboden voor den ziekenverpleger, ter voorkoming van besmetting van zich zelf en overbrenging van besmetting op derden’.³⁹

Fort op het Vuurtoreneiland onderdeel van Kustbatterij bij Durgerdam
Geïsoleerde ziekenboeg die alleen via een buitendeur te betreden was (achter de buitendeur is een moderne glazen deur aangebracht die op de foto weerspiegelt)

Ook de Ziekendrager kreeg in 1917 een eigen *Gids voor den Ziekendrager 1917*.⁴⁰ Deze was een verkorte uitgave van de *Gids voor den Militaire Ziekenverpleger 1917*. In deze gids voor de ziekendrager werd een uittreksel uit het voorschrift voor de opleiding tot ziekendrager opgenomen. Hierin staat bijvoorbeeld dat het theoretische en praktische onderricht werd gegeven bij aanvang in de ziekeninrichting en daarna ‘op het terrein’.⁴¹ Opmerkelijk is dat de ziekendrager geen (verkort) onderwijs kreeg in ziekenverpleging zoals de ziekenverpleger. Hij werd dan ook alleen ingezet bij het dragen van zieken en de daarbij behorende eenvoudige eerste hulp op het terrein.

De *Gids voor den Hospitaalsoldaat* van 1901 en de *Gids voor den Militairen Ziekenverpleger* van 1917 hebben een zakformaat met respectievelijk ongeveer 70 en 160 bladzijden. Twaalf jaar later, in 1929, is het lesboek *Handleiding voor den militairen ziekenverpleger en ziekendrager* wat groter uitgevallen en kreeg zo’n 280 pagina’s. Dit lesboek was bedoeld voor zowel de ziekenverpleger als de ziekendrager. De theoretische opleiding voor de algemene ziekenverpleging was niet wezenlijk veranderd. Wel kreeg de tekst illustraties van materialen zoals de urinaal, dekenboog en koortsthermometer.⁴² Deze band van 1929 bevat tevens het zogenoemde *Oranje Kruis Boekje. Handleiding tot het verleen van Eerste Hulp Bij Ongelukken*. Dat betekent dat het boekje uit twee delen bestaat in één band: *Het Oranjekruisboekje* en *Een militair gedeelte*.⁴³

Tot slot

Eigenlijk was de Stelling van Amsterdam al voor de voltooiing achterhaald. De opkomst van het vliegtuig gaf andere mogelijkheden om aan te vallen. Toch is de Stelling voor een klein deel in gebruik geweest. Dat was in 1940 net voordat Nederland werd bezet door de Duitsers. Onder meer werd de Inundatiesluis Zuiddijk nabij Purmerend opengezet om een deel van de Beemster te inunderen. Zodoende zouden vijandelijke grondtroepen vanuit het noorden tegen te houden zijn. Het mocht niet baten. De nazi's belaagden Nederland vanuit de lucht en Nederland capituleerde. Ook de Duitse bezetter heeft later in 1944 een deel van de Beemster geïndeerd, maar dan om een eventuele invasie van geallieerden tegen te houden. Eveneens gebruikten de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog sommige forten voor eigen doeleinden. Zo werd bijvoorbeeld het Fort bij IJmuiden opgenomen in de door de Duitsers aangelegde verdedigingslinie langs de kust, de Atlantikwall. Het Fort bij Spijkerboor werd door de Duitsers gebruikt als gevangenis.⁴⁴

Noordkant van de Inundatiesluis Zuiddijk aan het Noord-Hollands Kanaal nabij Purmerend en gebruikt om de Beemster te inunderen

Overblijfsel van een loopgraaf als onderdeel van de Atlantikwall op het Forteiland IJmuiden

De Stelling van Amsterdam had een eigen organisatie van geneeskundige-verpleging die sterk hiërarchisch was. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de forten bemand met gemobiliseerde militairen. Elk fort had een eigen ziekenzaal voor verpleegden die kort verpleging nodig hadden of die niet vervoerd konden worden. Verpleegden die langdurige zorg nodig hadden, werden geëvacueerd naar een militair (veld)hospitaal. De ziekenverpleger kon worden belast om een gewonde of zieke bij een evacuatie te geleiden. Het hospitaalreglement en de opleiding tot ziekenoppasser/hospitaalsoldaat /ziekenverpleger waren niet specifiek gericht op de Stelling van Amsterdam. Die betroffen de militaire verpleging van de landmacht in de breedte.

Het ziet er naar uit dat de Eerste Wereldoorlog een impuls was om de opleiding tot militair verpleger kwalitatief te verbeteren. Dat blijkt onder meer uit de nieuwe *Gids voor den Militaire Ziekenverpleger* van 1917 die de *Gids voor den Hospitaalsoldaat* van 1901 verving. Alleen de naam van de gids al doet vermoeden dat er een kwalitatieve verbetering was van de opleiding. In 1917 werd voor het eerst aandacht besteed aan algemene ziekenverpleging en niet alleen aan eerste hulp gericht op gewonden op het slagveld.

Eveneens werd in het reglement van 1921 duidelijk dat de algemene verpleging een serieuze zaak was. De opleiding van de Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging werd in de militaire verpleging binnengehaald. Dat blijkt uit het feit dat andere opleidingen werden erkend als ze vergelijkbaar waren met die van de Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging. Eveneens kwam het verhogen van het niveau van de verpleger in het reglement tot uiting in de naamgeving aan de verplegende. Was hij in 1909 nog ziekenoppasser/ziekenopzichter. In 1921 werd hij verpleger/hoofverpleger.

Vanaf 1910 deed de verpleegster haar intrede in het militair hospitaal en in het reglement van 1921 werd zij ingedeeld, naast de verpleger. Dat zal wettig geweest zijn voor de mannelijke verplegende en zeker als de verpleegster ook nog eens als hoofdverpleegster was aangesteld. Het is aan te nemen dat vanaf 1910 de verpleegster, toen zij haar intrede deed in de militaire hospitalen, breder verpleegkundig geschoold was dan haar mannelijke collega, ook al had hij een militaire rang. Uit de conclusie van de commissie die vanaf 1916 de opleiding tot militaire verpleger doorlichtte, blijkt ook dat de verpleger onvoldoende algemene ontwikkeling had. Voor de burgerverpleging had verpleegkundig-historica Cora van der Kooij dat al geconcludeerd met de woorden 'Hun opleiding was slechter dan die van de verpleegsters (...) De mannen die in de verpleging gingen waren ook over het algemeen van een lagere komaf dan de verpleegsters...'.⁴⁵ Daar komt nog bij dat de verpleger – en zeker de in het militaire hospitaal opgeleide verpleger – in zijn praktische opleiding alleen volwassen mannelijke patiënten te verplegen kreeg.

¹ Paul Vesters, 'De Stelling van Amsterdam: werelderfgoed', in: Paul Vesters, red., *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003) 10-23, aldaar 11-13.

Saartje de Bruijn en Wim Klinkert, 'Het politieke decor van de Stelling van Amsterdam', in: Paul Vesters, red., *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003) 24-65, aldaar 50-51.

'Geschiedenis van de Stelling', website *Stelling van Amsterdam. UNESCO Werelderfgoed*.

<https://www.stellingvanamsterdam.nl/nl/meer-weten/de-stelling-van-amsterdam-door-de-tijd> (3 november 2018).

² Nationaal Archief, Den Haag, Stelling van Amsterdam, nummer toegang 3.09.23, Inv.nr. 290, Rapport 'Verpleging van de burgerbevolking in oorlogstijd in de Stelling' van de Verplegingscommissie aan de Commandant der Stelling van Amsterdam, 19 juni 1918 en inventarisnummer 295, Algemeene Instructie voor de Verplegingscommissie.

³ H. Harmsen, 'Verplegings-commissie', in: J. Kooiman, *De Nederlandsche Strijdmacht en hare Mobilisatie in 1914* (Arnhem 15 mei 1915) 481-482.

⁴ NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 295, Algemeene instructie voor de Verplegingscommissie.

H. Harmsen, 'Verplegings-commissie', in: J. Kooiman, *De Nederlandsche Strijdmacht en hare Mobilisatie in 1914* (Arnhem 15 mei 1915) 481-482.

'Verplegings-commissie', in Archiefbank: Archief van de familie Kruseman. Website van het Stadsarchief Amsterdam. <http://amsterdam-eerstewereldoorlog.nl/item/de-verplegingscommissie/> (3 november 2018).

⁵ NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nrs. 290, 296, 297 en 298, Jaarverslagen van de Verplegingscommissie in de Stelling respectievelijk 1915, 1916 en 1917.

⁶ Het is in het jaar van dit schrijven honderd jaar geleden dat er wereldwijd de Spaanse Griep heerste. Op 30 juli 1918 werden dertien gevallen van Spaanse Griep geteld onder militairen in Fort bij Edam. Op 2 augustus 2018 waren dat er zeventien. Eén militair stierf onderweg van Fort bij Edam naar een hospitaal in Amsterdam.

'Gemengd Nieuws. Spaansche griep. Nieuwe gevallen' *Het Volk* (30 juli 1918).

'Spaansche Griep', *Nieuwsblad van het Noorden* (2 augustus 2018).

'Spaansche Griep', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (21 augustus 2018).

Theo van Baar, 'Het Fort bij Edam in het nieuws', in: *Oud Edam* 39 (augustus 2015) afl. 2, blz. 6-9. Website van Stichting Fort bij Edam:

http://www.fortbijedam.nl/userfiles/files/artikelen/8%20Art_3%20Periodiek%20Oud%20Edam%20augustus%202015.pdf (3 november 2018).

De heersende Spaanse Griep onder militairen bleef niet beperkt tot het Fort bij Edam. In een artikel uit 1918 in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG) worden 750 gevallen van Spaanse Griep genoemd onder militairen in Assen. Toen werd ook meningitis gediagnostiseerd bij enkele militairen die uiteindelijk stierven aan longontsteking.

W.F. Enklaar en S. van der Veen, 'Een 750-tal gevallen van Spaansche Griep in het Garnizoen Assen', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 62 (29 juli 1918) 442-444.

Verder onderzoek naar Spaanse Griep onder dienstdoende militairen zou weleens schrikwekkende cijfers kunnen opleveren.

⁷ Fred Gaasbeek, 'De bouwkundige onderdelen van de Stelling van Amsterdam', in: Paul Vesters, red., *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003) 112-159, aldaar 140.

⁸ NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 284, Memorie van geneeskundige verpleging voor de Sector IJpendam, 28 juni 1912.

⁹ NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 283, Memorie van Geneeskundige Verpleging, Sector Amsterdam.

Zie ook voor soortgelijke woorden:

NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 199, Memorie van Geneeskundige Dienst, Sector Sloten, Groep Schiphol [1912].

NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 221, Memorie van geneeskundige verpleging voor de Sector Zaandam, Groep Westzaan.

NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 223, Memorie van geneeskundige verpleging voor de Sector Zaandam, 28 juni 1912.

NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 224, Memorie van geneeskundige verpleging voor de Sector Zaandam, Groep Wormerveer, 1913.

NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 284, Memorie van geneeskundige verpleging voor de Sector IJpendam, 28 juni 1912.

¹⁰ *Gids voor den Militairen Ziekenverpleger 1917* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1917) 12.

¹¹ NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 283, Memorie van Geneeskundige Verpleging, Sector Amsterdam.

NL-HaNA, Stelling Amsterdam, 3.09.23, Inv.nr. 199, Memorie van Geneeskundige Dienst, Sector Sloten, Groep Schiphol [1912].

Cijfers van aantal bedden zijn gebaseerd op de getallen van fortbezetting opgemaakt in 1920 op basis van de mobilisatieperiode: Rob Schimmel, 'Beschrijving van de afzonderlijke verdedigingswerken in de Stelling van Amsterdam', in Peter Kant, Peter Saal, Rob Schimmel en Jaap de Zee, *De Stelling van Amsterdam. Vestingwerken rond de hoofdstad, 1880-1920* (Beetsterzwaag z.j.) 33, 35, 89 en 91.

¹² *Hospitaal-reglement 1909. Voorschriften nopens de inrichting van, alsmede het toezicht, de directie en het beheer administratief beheer over de militaire ziekeninrichtingen* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1909) 6-7.

¹³ *Hospitaal-reglement 1921. Voorschriften nopens de inrichting van, alsmede het toezicht, de directie en het beheer administratief beheer over de militaire ziekeninrichtingen* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1921).

¹⁴ Ibidem, 4.

¹⁵ *Hospitaal-reglement 1909*, 43-44.

Hospitaal—regelement 1921, 38-39.

¹⁶ *Hospitaal-reglement 1909*, 25.

¹⁷ *Hospitaal-regelement 1921*, 17.

¹⁸ *Ibidem*, 5.

¹⁹ *Ibidem*.

Het is een bijzondere samenloop dat het reglement van 1921 in hetzelfde jaar uitkwam als de 'Wet tot wettelijke bescherming van het diploma voor ziekenverpleging' tot stand kwam. Deze wet erkende het diploma van de Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging.

²⁰ *Hospitaal-reglement 1921*, 17-21.

²¹ H.J. van Geelen, *Van Hospitaalsoldaten tot Geneeskundige Troepen* (1969) 66.

²² W.P. Wolffensperger, 'De militaire Geneeskundige Dienst' en 'De Militaire Geneeskundige Dienst te velde', opgenomen in het boek: J. Kooiman, *De Nederlandsche Strijdmacht en hare Mobilisatie in 1914* (Arnhem 15 mei 1915) 398- 422, aldaar 400.

²³ *Ibidem*, 401.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ W.H.L. Borgerhoff Mulder, *Gids voor den Hospitaalsoldaat* (Breda 1901).

²⁷ *Ibidem*, 2.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, 1.

³⁰ *Ibidem*, 3.

³¹ *Ibidem*, 3-4.

³² W.H.L. Borgerhoff Mulder, *Gids voor den Ziekendrager* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1901).

³³ W.P. Wolffensperger, 'De militaire Geneeskundige Dienst' en 'De Militaire Geneeskundige Dienst te velde', opgenomen in het boek: J. Kooiman, *De Nederlandsche Strijdmacht en hare Mobilisatie in 1914* (Arnhem 15 mei 1915) 398- 422, aldaar 401-402.

³⁴ *Ibidem*, 402.

³⁵ *Gids voor den Militairen Ziekenverpleger 1917* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1917).

³⁶ *Ibidem*, 147.

³⁷ *Ibidem*, 2.

³⁸ *Ibidem*, 132-149.

³⁹ *Ibidem*, 149.

⁴⁰ *Gids voor den Ziekendrager 1917* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1917).

⁴¹ *Ibidem*, 1-6.

⁴² *Handleiding voor den militairen ziekenverpleger en ziekendrager met Het Oranjekruisboekje en Een Militair Gedeelte* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1929) 82-93.

⁴³ *Handleiding voor den militairen ziekenverpleger en ziekendrager met Het Oranjekruisboekje en Een Militair Gedeelte* (De Koninklijke Militaire Academie, Breda 1929).

⁴⁴ Paul Vesters, 'De Stelling van Amsterdam: werelderfgoed', in: Paul Vesters, red., *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003) 10-23, aldaar 11-13.

Saartje de Bruijn en Wim Klinkert, 'Het politieke decor van de Stelling van Amsterdam', in: Paul Vesters, red., *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad* (Utrecht 2003) 24-65, aldaar 50-51 en 57-65.

'Geschiedenis van de Stelling', website *Stelling van Amsterdam. UNESCO Werelderfgoed*.

<https://www.stellingvanamsterdam.nl/nl/meer-weten/de-stelling-van-amsterdam-door-de-tijd> (3 november 2018).

Alex Bartels, 'Inundatiesluis in de Zuiddijk van de Beemster', in: *De Nieuwe Schouwshuit. Tijdschrift voor het Historisch Genootschap Beemster*, 3 (november 2005) blz. 1-5, aldaar 3. Website van het Historisch Genootschap Beemster. <http://www.historischgenootschapbeemster.nl/wp-content/uploads/DNS003b.pdf> (4 september 2018).

Rob Schimmel, 'Beschrijving van de afzonderlijke verdedigingswerken in de Stelling van Amsterdam', in Peter Kant, Peter Saal, Rob Schimmel en Jaap de Zee, *De Stelling van Amsterdam. Vestingwerken rond de hoofdstad, 1880-1920* (Beetsterzwaag z.j.) 33-96, aldaar 41-45.

⁴⁵ C.H. (Cora) van der Kooij, '1890-1990. De vermaatschappelijking van de zorg', in: A.H.M. van den Bergh-Braam, C.H. van der Kooij en A.E.W.M. van de Pasch, red., 'Honderd jaar verplegen. Een bijsluiter over gisteren met een opening naar morgen' (Lochem 1990) 13-64, aldaar 30-31.